

ВЛАСЕНКО В.М.

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМВІДНОСИН ЗЕМСТВА І КООПЕРАЦІЇ У ПРАЦЯХ І.М.ПОДОЛЬСЬКОГО

Земства і кооперація в Російській імперії взагалі й Україні зокрема з'явилися приблизно в один період – у 60-ті рр. XIX ст., коли країна вступила в добу капіталістичної перебудови. Ці дві інституції з часом стали важливими факторами суспільно-політичного і суспільно-економічного життя країни. Земства як органи самоврядування розглядали кооперацію, особливо кредитну як різновид системи дрібного кредиту, одним з головних засобів підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, зміцнення селянських господарств. Тому, не дивно, що земства сприяли появі на селі кооперативів. З часом, коли кооперація зміцніла і стала самостійною потужною силою, відносини між земствами і кооперативами у справі допомоги селянським господарствам змінилися. А з появою союзів (спілок) кооперативів і земських кас дрібного кредиту взаємовідносини між органами самоврядування і кооперативами набули нових форм.

Напередодні та в роки першої світової війни розгорнулася дискусія щодо форм, методів, засобів підтримки земствами кооперативів, розмежування між ними сфер впливу у справі розвитку сільськогосподарського і кустарного виробництва, кредитування дрібних товаровиробників.

Проблема взаємовідносин між земствами і кооперацією знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії. Значне місце питанню впливу земств на розвиток різних видів кооперації приділяли такі історики і практики земської справи, як О.І.Васильчиков, С.Н.Велецький, Б.Б.Веселовський, Є.С.Гордієнко, С.Маслов, П.А.Соколовський¹ та інші. Серед тогочасних українських істориків, які у працях з історії земств торкалися зазначеної проблеми, слід відзначити В.Дорошенка, О.О.Русова². Питання участі земств у розбудові кооперації розглядалося у дослідженнях з історії кооперативного руху таких діячів кооперації, як С.В.Бородаєвський, П.Височанський, І.Витанович, А.В.Меркулов, С.М.Прокопович, В.Ф.Тотоміанц, М.Л.Хейсін, Н.Шереметев³. Були і спеціальні праці, присвячені проблемі взаємовідносин земств і кооперації⁴. У пострадянській історіографії в тій чи іншій мірі зазначене питання розглядалося у роботах В.І.Марочки, В.М.Половця, В.М.Власенка⁵. Актуальним, на наш погляд, є розгляд проблеми взаємовідносин земств і кооперативів через призму, так би мовити, поглядів окремих учасників дискусії, діячів тогочасного кооперативного руху. До таких теоретиків і практиків кооперації належав Іван Михайлович Подольський. Інтерес автора цього дослідження зосереджений на розгляді проблеми взаємовідносин між земськими органами самоврядування та кооперативами на початку XX ст. і ставлення до неї І.М.Подольського.

Громадська і наукова діяльність дворянина, економіста, журналіста, інспектора дрібного кредиту Сумського відділення Державного банку (1907-1911), учасника всеросійських і місцевих кооперативних з'їздів, члена Петроградського відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, товариша голови його 1-го відділу (установ дрібного кредиту), редактора петербурзького журналу *“Вестник мелкого кредита”*,

члена ревізійної комісії Центрального українського кооперативного комітету, редакційної комісії журналу *“Українська кооперація”* (з 1918 р.), співробітника установ Української Академії Наук (20-ті рр.) представляє інтерес для сучасної історіографії⁶. Науковий доробок Подольського складають понад 10 книг з теорії і практики кредитної кооперації, численні статті у таких поважних періодичних виданнях, як *“Известия Московского сельскохозяйственного института”*, *“Хроника мелкого кредита”*, *“Вестник мелкого кредита”*, *“Вестник кооперации”*, *“Агрономический журнал”* та інші.

Джерелами нам слугували перш за все роботи І.М.Подольського *“Очерки по теории мелкого кредита”*, *“Задачи земских и кооперативных учреждений в области “местных польз и нужд”*, *“Ответы на вопросы учреждений мелкого кредита”*, архівні матеріали, преса тих часів.

Земства і кооперативи – це установи, які були надзвичайно важливими для населення і найбільш близькими до нього. Кооперативи – ощадно-позичкові, кредитні, споживчі, сільськогосподарські товариства, виробничі і заготівельно-збутові артілі – слугували для вирішення господарських цілей. Вони виникали за бажанням їхніх членів для задоволення власних потреб. Члени кооперативу діяли спільно, визначаючи спрямування своєї діяльності. Кошти для цього формувалися з добровільних внесків, паїв або шляхом позик. Земства виникли за приписом закону - *“Положення про земські установи”*. Населення обирало земських гласних до повітових зборів, вони ж формували земську управу та делегували своїх представників до губернського земства. Діяльність земства стосувалася усього населення повіту чи губернії і була досить широкою. Важливою її складовою були економічні заходи, тобто допомога населенню покращити своє господарство. Саме у цій справі земство знайшло собі партнера в особі кооперації.

Сприяння земств кооперації має досить давню історію. З середини 60-х років і до кінця XIX ст. земства звертали увагу переважно на ощадно-позичкові товариства, сільськогосподарські і кустарні артілі. В цей період сприяння земств полягало здебільшого у насаджуванні кооперативів і було малоефективним. Під впливом земських клопотань у 1895 р. з'явилося Положення про установи дрібного кредиту, за яким можна було створювати кредитні товариства, в тому числі і за рахунок позик земств. У 1904 р. було видано нове Положення про установи дрібного кредиту, яким значно спрощувався порядок відкриття кооперативів. Земствам було надано право створювати власні каси дрібного кредиту і відкривати кредитні товариства. З цього часу починається інтенсивний розвиток кооперації.

В нових умовах земство вирішило сприяти розвитку сільськогосподарської кооперації. Але з її поширенням між земськими діячами і кооператорами виникла дискусія щодо шляхів і засобів співпраці між ними. Чим більше ширився кооперативний рух, тим більше ставало розходження крайніх – земської і кооперативної – точок зору на це питання. У гарячих спорах доходило до повного заперечення одного з двох важливих факторів тогочасного громадського життя – земства і кооперації. Іноді висувалися такі абсурдні висновки, як *“земство з часом буде замінено кооперацією”* або *“з появою дрібної земської одиниці (волосного земства – В.В.) зникне потреба у кооперативах”*.

До цієї дискусії долучився й І.М.Подольський. Одна з його книг під назвою *“Задачи земских и кооперативных учреждений в области местных польз и нужд”* стосувалася саме цієї проблеми і ґрунтувалася на аналізі рішень численних земських і кооперативних з’їздів і нарад, що відбувалися у 10-ті роки ХХ ст. У вступній частині кооператор зазначав, що *“Общий принципиальный вопрос о границах вмешательства земства в хозяйственную жизнь обслуживаемого им населения до сих пор затемнялся как в нашей земской и кооперативной печати, так в особенности и на наших, ныне весьма многочисленных, съездах и совещаниях земских и кооперативных деятелей – тем, что к этому вопросу подходили не вплотную, а при разрешении многочисленных частных вопросов”*⁷.

Доки про “местные пользы и нужды” турбувалося лише земство, доти справи йшли більш-менш спокійно. Коли ж нові умови змусили земство піти на шлях широких економічних заходів, тоді воно зіткнулося із серйозним суперником в особі кооперації. Ключ до вирішення принципового питання про межі втручання земства у господарське життя місцевого населення Подольський вбачав у чіткому визначенні суті земської і кооперативної роботи. Земство, будучи примусовим об’єднанням усіх мешканців певної території (повіту чи губернії), повинно прагнути здійснювати такі заходи, які б приносили користь, по можливості, всьому об’єднанню в цілому. А це можливо лише за умови, коли земство буде покращувати й організовувати не саму господарську діяльність, а ті умови, в яких вона здійснюється. Якщо будуть покращені умови господарської діяльності, тоді дрібні виробники відчують благотворний вплив земської роботи. Земства спрямовують свою роботу на покращення доріг, організацію місцевої торгівлі, ветеринарної, агрономічної, медичної допомоги, створення пошти, телефону, мережі закладів освіти, кас дрібного кредиту для доступу до фінансового ринку тощо. Усі ці заходи земства і є необхідними умовами розвитку місцевого господарства. Завданням кооперативів є якомога краща організація самої господарської діяльності. Кооператив як об’єднання лише частини місцевого населення буде намагатися приносити користь перш за все своїм членам⁸.

В реальному житті, як стверджує Подольський, межа між земською і кооперативною компетенціями умовна. Там, де кооперація розвинута слабо, земство повинно брати на себе роботу кооперативів. Навпаки, там, де земство не діє, кооперативи змушені перебирати на себе справу покращення загальногосподарських умов. Наприклад, в одному місці земська каса дрібного кредиту вимушена займатися посередницькими операціями по забезпеченню населення сільськогосподарськими машина і знаряддями, в іншому місці кредитні кооперативи будують школи, амбулаторії, прокладають дороги тощо. Проте з цього не випливає висновок, що земства можуть замінити собою кооперативи, а кооперативи можуть легко впоратися з роботою земств⁹.

Виходячи з цього принципового розмежування сфер діяльності земств і кооперативів, Подольський намагається зробити висновки щодо вирішення складних проблем, що постали перед органами самоврядування і кооперацією напередодні першої світової війни. Однією з таких проблем є питання про посередницькі операції. Це передача земствами кооперативам справи

відкриття складів сільськогосподарських машин, прокатних пунктів, організації закупівлі необхідних населенню товарів і збуту виробленої членами кооперативів продукції, здійснення хлібозаставних операцій та інші. Проаналізував постанови з'їздів і нарад з питань сприяння земств у справі організації різного роду посередницьких операцій, дослідник констатує, що місцеві діячі дивилися на сприяння земства у цій справі як на тимчасовий захід, який з часом повинен перейти до рук кооперативних організацій.

На прикладі посередницьких операцій особливо чітко виявилася лінія поділу компетенції земських і кооперативних установ. Там, де населення вперше знайомилося з удосконаленими машинами і знаряддями, покращеними сортами насіння, мінеральними добривами тощо, там повинні працювати земства зі своїми сільськогосподарськими складами, прокатними і зерноочисними пунктами. Але, коли все це населенню відомо, земство повинно відмовитися від такого роду заходів, віддавши їх цілком до рук кооперативів. Найбільш ефективними ці заходи, що мають приватновласницький інтерес, стануть з боку кооперативів, оскільки за посередницькі операції візьметься зацікавлене в них населення, об'єднане у товариства, тобто на добровільних началах. Але передача справи посередницьких операцій кооперативам, на думку Подольського, повинна мати плановий характер. Спочатку земства передають місцеві склади, потім повітові, далі губернські, нарешті вони можуть, в інтересах населення, утримувати за власні кошти склади, що належать союзам земств. Ці союзи при певних умовах можуть споруджувати власні заводи з виготовлення сільськогосподарських машин, мінеральних добрив тощо. Задачею таких заходів земств буде знову-таки не отримання безпосереднього прибутку від цих підприємств, а створення сприятливих умов господарської діяльності земських платників податків. І коли кооперативний рух настільки зміцніє, що зможе без підтримки земств протистояти приватному посередництву, тоді відпаде потреба у земських складах та підприємствах¹⁰.

Наступною проблемою, за визначенням Подольського, є справа сприяння земств не тільки виникненню кооперативів, але і їхній успішній діяльності, оскільки сам факт існування кооперативів є однією з важливих умов, що сприяє успіху господарської діяльності земських платників податків¹¹. Заходи земств, на думку учасників з'їздів і нарад, полягали би у запровадженні штату інструкторів з кооперації при земських управах, організації з'їздів представників сільськогосподарських товариств та установ дрібного кредиту, заснуванні кас дрібного кредиту для фінансування кооперативів, створенні при товариствах дослідних і зразкових полів, проведенні ревізій товариств, формуванні правильних взаємовідносин між окремими кооперативами, сприянні їх об'єднанню у союзи.

Широке поле діяльності для земського сприяння кооперації становили заходи культурно-просвітницького характеру. Так, на нараді представників кредитних кооперативів і земств, що проходила у 1911 р. у Сумах і в якій брав активну участь Іван Михайлович як інспектор дрібного кредиту, зазначалося, що необхідними заходами у цій справі могли б бути: викладання агрономічних знань на зборах членів кооперативів, організація курсів із сільського господарства і рахівництва, влаштування бібліотек, показових полів, прокатних пунктів, розповсюдження насіння покращених сортів,

мінеральних добрив тощо. І кошти на ці справи повинні надавати земства, уряд і самі кооперативи¹². Подольський намагається визначити перспективи вирішення такого роду питань і те, хто повинен братися за їх реалізацію. Іван Михайлович стверджує, що в першу чергу земство повинно турбуватися про культурно-просвітницькі потреби обслуговуваного ним населення, оскільки такого роду заходи є основою земської діяльності. Кооперативи лише можуть допомогти у цій справі, проте культурно-просвітницька діяльність не є їх основним завданням¹³.

Подольський зауважував, якщо тільки одна із сторін переходить принципову межу, що розділяє умови господарської діяльності від самої господарської діяльності, між земствами і кооперативами виникають непорозуміння, що призводять іноді до неприязних стосунків. Найкращою ілюстрацією цього є ставлення кооперативів до діяльності земських кас дрібного кредиту. Там, де земська каса ставить собі за мету покращення умов кредиту, тобто виступає посередником між недоступним раніше для місцевих кооперативів грошовим ринком і кооперативами, товариства вітають появу земської каси. Там, де каса намагається вирішувати такі ж задачі, що і кооперативи, шляхом видачі позичок одноосібним позичальникам, які можуть користуватися кредитом у місцевих кредитних товариствах, там кооперативи виступають проти земських кас. В цьому випадку земські каси стають організаціями комерційними, оскільки намагаються отримати з кредитних операцій прибуток¹⁴.

Подольський звертав увагу на те, що іноді земські діячі і кооператори змішували поняття про функції земських кас дрібного кредиту і кооперативних об'єднань (союзів). Одні з них стверджували, що об'єднання кооперативів повинно відбуватися під егідою земської каси, інші наполягали на тому, що з появою союзів кооперативів земські каси не потрібні і їхні функції треба передати союзам. Іван Михайлович зауважував, що завдання земських кас полягає у полегшенні населенню користуватися тим грошовим ринком, який, при відсутності земських кас, недоступний цьому населенню. Кредитоспроможність земства безмежна. В цьому воно може конкурувати хіба що з урядовими кредитними установами. Кооперативні союзи, як би добре вони не працювали, ніколи не досягнуть у цій справі позитивних результатів. Тому мрії про заміну кооперативними союзами земських кас неприпустимі.

Завдання кооперативного союзу полягає не стільки у залученні грошових коштів із загального грошового ринку (це легше зробити земським касам), скільки в організації закупівельно-збутових операцій для своїх членів (жодне земство ефективно цього не зробить) і внутрішнього контролю за правильною постановкою операцій в об'єднаних союзом кооперативах. Земські каси повинні стати тими грошовими резервуарами, звідки будуть задовольнятися кредитні потреби населення в першу чергу через кооперативні союзи, а потім вже через окремі кооперативи, не об'єднані в союзи¹⁵.

Подольський відзначав, що недоліком земств є їх становий склад. Так, у роки першої світової війни постачання армії фуражу окремі земства здійснювали не через кооперативи. Земці-поміщики зацікавлені були збувати в першу чергу свій хліб, а потім уже селянський. З метою ефективною співпраці

земств і кооперативів деякі діячі кооперації наполягали на включенні представників товариств до управління земськими касами, участі у роботі земських економічних рад. Іван Михайлович підтримував тих, хто пропонував змінити співвідношення земських сил шляхом обрання до земств осіб, які прихильно ставилися до кооперативної ідеї¹⁶.

Важливим, на думку Подольського, було питання про земський нагляд за кооперативами. Дослідник погоджувався з думкою О.В.Чаянова, що земські агенти, агрономи не повинні замінити самого кооператора, члена правління або рахівника товариства, оскільки це суперечило і кооперативним і земським принципам. Якщо у кооперативі не було членів, які б могли здійснювати організаційну чи рахівничу роботу, то земства повинні були навчити їх кооперативній технології через організацію кооперативно-рахівничих курсів або шляхом інструктування. Кооперація, не маючи достатньої кількості інтелігентних сил, без яких неможлива була багатоманітна господарська діяльність, потребувала допомоги земських діячів¹⁷.

Отже, виявлена Іваном Михайловичем Подольським принциповість змусила звернути увагу кооперативних і земських діячів на проблему взаємовідносин земств і кооперативів. Заслугою вченого є те, що він одним з перших спробував чітко визначити умови, принципи і форми спільної роботи земських установ і кооперативів у справі покращення стану селянських господарств. Подольський намагався так поставити питання взаємовідносин земств і кооперативів, при яких земство, не підміняючи роботу кооперативів, координувало, спрямовувало, фінансувало їхні заходи, створюючи умови для успішної господарської діяльності. Запропоновані ним принципи цієї взаємодії стали у роки першої світової війни запорукою ефективної спільної діяльності земств і кооперації у забезпеченні армії і населення необхідними їм товарами.

¹Васильчиков А.И. Мелкий кредит в России. – СПб., 1876; Соколовский П.А. Деятельность земств по устройству ссудо-сберегательных товариществ. – СПб., 1890; Гордеенко Е.С. Исторический обзор деятельности харьковских земских учреждений. – Х., 1891; Велецкий С.Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 г. – Полтава, 1894; Веселовский Б.Б. История земства: в 4-х т. – Т.4. – СПб., 1911; Мавричев В.В. Земство и мелкий народный кредит. – Екатеринбург, 1912; Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914. – М., 1914.

²Дорошенко Вол. З історії земства на Україні. Ч.1. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. – Львів-Київ, 1910; Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К., 1914.

³Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. – СПб., 1903; Тотомианц В.Ф. Кооперация в русской деревне. – М., 1912; Хейсин М.Л. Исторический очерк кооперации России. – Пг., 1918; Бородаевский С.В. Сборник по мелкому кредиту. – СПб., 1913; Він же. Історія кооперації. – Прага, 1925; Шереметев Н. Земские кассы мелкого кредита (По данным анкеты I отдела Петроградского отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах). – Пг., 1915; Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. – Пг., 1918; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.

⁴Шевченко Е.П. Земство и кооперация. – Чернигов, 1910; Анциферов А.Н. О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита. – Х., 1912; Мавричев В.В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов, как органов местной самодеятельности населения. – СПб., 1913; Блиновский П.Я. Земство и кооперация. – Екатеринбург, 1913; Хиженяков В.В. Кооперация и земство // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – СПб., 1914; Он же. Земство и кооперация. – М., 1918; Маслов С. Земство и кооперация. – М., 1916.

⁵Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). – Чернігів, 1996; *Він же*. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861-1917 рр.) // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2003. - №1. – С.98-105; Власенко В.М. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – Чернігів, 1996. - №4. – С.73-80.

⁶Короткі відомості з біографії І.М.Подольського див.: Власенко В.М. На земській ниві / Сумська старовина. – 2002. - №X. – С.145-149; *Він же*. Подольський Іван Михайлович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми, 2004. – С.370.

⁷Подольский И.М. Задачи земских и кооперативных учреждений в области “местных польз и нужд” (По трудам съездов и совещаний земских и кооперативных деятелей). – Пг., 1916. – С.4.

⁸Там же. – С.6-7.

⁹Там же. – С.7.

¹⁰Там же. – С.10-11.

¹¹Див.: Ответы на вопросы учреждений мелкого кредита / Сост. И.М.Подольский. – Пг., 1915. – С.244-251; Подольский И.М. Как определить и укрепить истинную кредитоспособность нашего крестьянина. – Пг., 1915.

¹²Див.: Материалы Совещания представителей учреждений мелкого кредита в г.Сумы Харьковской губернии, 12-13 июля 1911 г. - Сумы, 1911.

¹³Подольский И.М. Задачи земских и кооперативных учреждений в области “местных польз и нужд” (По трудам съездов и совещаний земских и кооперативных деятелей). – С.15-16.

¹⁴Там же. – С.20-21.

¹⁵Там же. – С.22-23.

¹⁶Там же. – С.25-26.

¹⁷Там же. – С.30-31.

С.Побожій. Софроніївська пустинь. 2000 р.